

М.В.СКРЖИНСЬКА *

ЛИСТУВАННЯ В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Розглядається зміст приватних та офіційних листів, знайдених при розкопках античних міст-держав на півдні України. Автор виділяє унікальні відомості про работоргівлю, судочинство й широке розповсюдження грамотності серед жителів Тіри, Ольвії, Херсонеса та Боспору. Офіційні листи боспорських царів, римських імператорів і намісників (легатів) проливають світло на взаємовідносини античних держав Північного Причорномор'я з Римською імперією.

Ключові слова: *Давня Греція, графіті, лапідарні написи, історія, культура.*

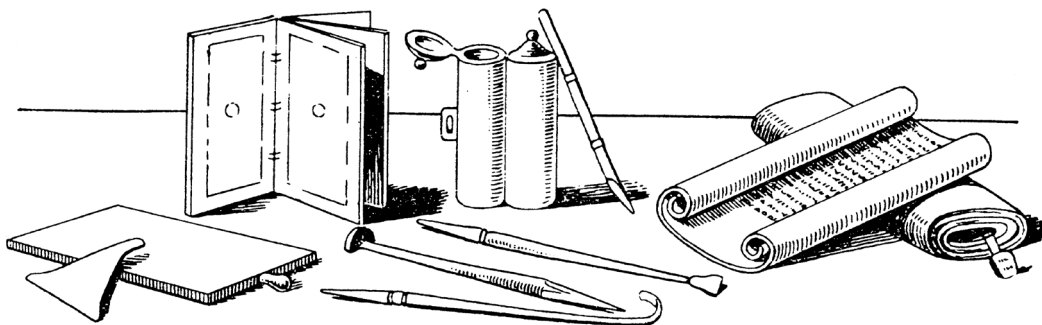
У науковій літературі опубліковано близько двох десятків листів, знайдених при розкопках античних міст і поселень у Північному Причорномор'ї. Однак досі не існує загального їх огляду, не розглядалися їх свідчення щодо різного рівня освіти авторів послань, не з'ясовано роль листування в повсякденному житті місцевого населення, не зведено воедино відомості про ці епіграфічні джерела, які збереглися у такій невеликій кількості. Тим часом, вони становлять собою важливе історичне джерело.

Після виникнення писемності у суспільстві до традиційного усного обміну інформацією додалася можливість передавати на великі відстані різноманітні повідомлення не через гінців, не знайомлячи їх тим самим зі змістом передаваного. Найдавніша згадка про грецький лист міститься в «Іліаді» (VI, 168–169). Цар Тірінфа Прет доручив Беллерофонту передати своєму зятеві послання, в якому він наказував останньому вбити Беллерофонта. Так, посланець, нічого не підозрюючи, доставив розпорядження про свій смертний вирок. Певна річ, у Гомера це був поетичний вимисел, віднесений до міфологічних часів життя старших грецьких героїв. Та показова сама розповідь, котра свідчить, що слухачі епічних поем уже в кінці VIII ст. до н.е. знали про можливість посилати листи. В античній літературі збереглося кілька згадок про послання правителів архаїчного часу (Her., III, 40; Thuc., I, 128–129, 137). Усе це доводить, що на час заснування грецьких колоній на північних берегах Чорного моря листи ввійшли до життя освічених еллінів. Завдяки археологічним знахідкам можна з упевненістю говорити про листування посадових і приватних осіб у Північному Причорномор'ї, починаючи з VI ст. до н.е.

Греки використовували для листування різноманітні матеріали: папірус, натерті воском дерев'яні таблички, вичинену шкіру, а також свинцеві й кістяні пластинки, уламки кераміки. Перші три матеріали погано зберігаються у землі, тож їх виявлення – велика рідкість, до сьогодні під час розкопок

* Скржинська Марина Володимирівна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу
E-mail: kij@bk.ru

у Північному Причорномор'ї такого не траплялося. Зображення папірусних сувоїв і воскових табличок часом зустрічаються на місцевих пам'ятках мистецтва, у тому числі статуях чоловіків із сувоями в руках або з кошиком біля ніг, наповненим книжками-сувоями¹, а також таблички для листів на теракоті з Ольвії і на фресці зі склепу некрополя Горгіппії². Ольвійська теракота представляє одягненого у плащ чоловіка, що сидить. Він щось пише на диптиху (подвійній табличці), тримаючи його на колінах. Тут відтворено манеру греків писати саме на колінах, а не на столі, як прийнято нині.

Ілюстр.1

Античне письмове приладдя: таблички, стилі, трикутний скребок для розгладжування воску, чорнильниця з чорним і червоним чорнилами, сувій папірису

Папірусові листи писали чорнилом, а на воскових табличках і свинцевих пластинках літери прокреслювали кістяною, дерев'яною або металевою паличками (див. ілюстр.1). З одного боку вона мала загострений кінець, а з іншого – потовщення, за допомогою якого стирали написане, розрівнюючи воскову або свинцеву поверхню. Латиною така паличка називалася «стиль». Археологи нерідко знаходять кістяні й бронзові палички в усіх областях античної ойкумени, зокрема в Північному Причорномор'ї³. Горацій (Sat., I, 10, 72) закликав частіше обертати свій стиль, тобто стирати текст, редагуючи написане. Від цього античного знаряддя письма походить наше слово «стиль».

Воскові таблички були одним із найпоширеніших засобів для листування. Одержавши послання, адресат міг стерти його після прочитання і на розрівняному воску написати відповідь. Те ж саме можна було зробити й на свинцевій пластинці. Листи передавали або з посланою для цього людиною, або з тим, хто вирушав у власних справах у потрібному напрямку. Щоб листа міг прочитати лише адресат, у табличках робився отвір для протягування шнурка, який скріплювали печаткою, тому ознайомитися з текстом всередині складених табличок можна було лише зламавши печатку. У древності вони були

¹ Соколов Г.И. Античное Причерноморье. – Ленинград, 1973. – №133; Античная скульптура Херсонеса. – К., 1976. – №210, 311–312.

² Худяк М.М. Терракоты // Ольвия. – К., 1940. – С.96 (рис.77); Алексеева Е.М. Горгиппия // Античные государства Северного Причерноморья. – Москва, 1984. – С.83, 140 (табл.42).

³ Петерс Б.Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. – Москва, 1986. – С.60–61.

різноманітними, адже різьбяркам печаток не дозволялося виготовляти однакові зображення. Заможні люди замовляли унікальні за майстерністю вироби у видатних ювелірів. Адресати, звичайно, встановлювали справжність листа за печаткою. Її роль як посвідчення особи стародавніх греків і римлян добре відбита в оповіді Тацита про Петронія, наближеного до імператора Нерона. Перед тим, як скінчити життя самогубством, Петроній зламав свій перстень із печаткою, щоб його не могли використати для складання фальшивих документів (Тас., *Ann.*, XVI, 19).

Ілюстр.2
Відбиток яшмової печатки із зображенням
юнака, котрий грається з півнем
(кінець V – початок IV ст. до н.е., Тамань)

В археологічних колекціях з усіх міст, некрополів і багатьох поселень на північних берегах Чорного моря міститься безліч печаток, якими скріплювали листи. Серед них є шедеври античної гліптики, виконані видатними майстрами, наприклад Дексаменом Хіоським. Греки могли купувати й дешеві печатки зі скла. За ними можна судити про смаки та майновий стан власників. Наприклад, майстерно вирізана яшмова інталія з зображенням юнака, котрий грається з півнем (див. ілюстр.2), імовірно, належала заможному боспорянинові, любителю поширених в античні часи півнячих боїв⁴.

Отже, із виникненням писемності греки писали листи на воскових, свинцевих пластинках, а також уламках глиняного посуду, черепиці. В елліністичну добу папірус став досить дешевим, і тоді

він витіснив з ужитку згадані вище менш зручні матеріали для письма, які б могли зберегтися у землі. Тому в Північному Причорномор'ї вціліли зразки лише листів, написаних на кераміці чи металі в VI–III ст. до н.е. Дати листів визначаються за характером написання літер і часом виготовлення кераміки. Існує також кілька офіційних листів римського періоду – завдяки важливості деяких із них їх вирізьблені на камені копії виставляли у громадських місцях поряд з іншими важливими документами.

Зміст листів інколи важко зрозуміти через погану збереженість і лапідарність (передбачалося, що адресат знає, про що йдеться). Наприклад, у листі на свинцевій пластинці IV ст. до н.е. з Пантікапею якийсь Гермей пише чи про речі, чи то про людей у кількості півсотні й дозволяє своєму адресатові взяти з них стільки, скільки тому потрібно⁵. Кілька вцілілих листів

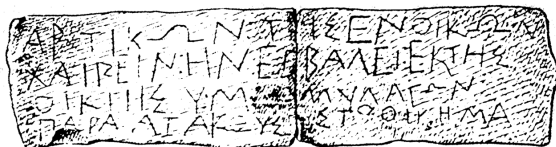
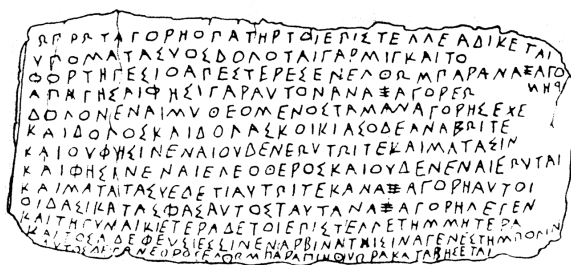
⁴ Неверов О.Я. Античные инталии в собрании Эрмитажа. – Ленинград, 1976. – №20, 32; *Его же*. Геммы античного мира. – Москва, 1983. – С.107–122.

⁵ Сапрыкин М.Ю., Куликов А.В. Новые эпиграфические находки в Пантिकाпее // Древнейшие государства Восточной Европы. – Москва, 1999. – С.203.

мають серйозні втрати. Але і в тих випадках, коли текст добре читається, виникають труднощі в його розумінні через погано відомі нам фонетичні, морфологічні й синтаксичні особливості мови грецьких колоністів. Через це більшість зі згаданих нижче листів мають неоднозначне тлумачення, утім, ми аналізуємо ті, запропоновані вченими варіанти, що виглядають для нас найбільш переконливими.

У Північному Причорномор'ї найдавніші серед відомих нині листів за архаїчної доби надсилали жителі Борисфена, Ольвії та Фанагорії. У третій чверті VI ст. до н.е. до Ольвії привезли лист на стінці амфори. Його умовно називають «листом жерця». Текст складається з 12 рядків, що не повністю збереглися. У них міститься звіт якоїсь особи, котра здійснювала інспекційну поїздку полісною округою. Автор пише, що він побачив зруйновані вівтарі Геракла, Матері богів і річкового божества Борисфена. Крім того, він повідомляє про відіслану до міста деревину і про ловлю диких коней, яких там, напевне, приручали, а також сповіщає про спробу рабів утекти⁶.

Важлива інформація про відносини між колоністами у другій половині VI ст. до н.е. міститься в листі, знайденому при розкопках грецького поселення на острові Березань⁷. Свинцева пластинка з текстом у 13 рядків була згорнута у сувій, а на його зовнішньому боці накреслено адресу: «Лист на свинці від Ахіллодора синові та Анаксагору» (див. ілюстр.3). Ахіллодор скаржитья своєму сину на те, що його обманує Матасій і відбирає в нього вантажоперевізника, котрий начебто разом з іншими рабами є власністю Анаксагора. Батько просить сина поговорити з останнім про цього перевізника, який твердить, що він – вільна людина, і Матасій не має жодного права ним розпоряджатися, навіть із дозволу Анаксагора. У другій частині того ж листа батько просить сина відправити до міста його матір і братів.

Ілюстр.3

Ольвійські листи на свинцевих пластинках (VI–V ст. до н.е., прорис Ю.Г.Виноградова)

⁶ Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. – Москва, 1986. – С.65–66; Русяева А.С. Эпиграфические памятники // Культура населения Ольвии и её округи в архаическое время. – К., 1987. – С.146–147.

⁷ Виноградов Ю.Г. Древнейшее греческое письмо с острова Березань // Вестник древней истории (далі –ВДИ). – 1971. – №4. – С.83–100.

На початку листа стоїть слово «фортегесій», перекладене як «вантажоперевізник». Це слово поставлене в родовому відмінку, тому неясно, чоловічого воно чи середнього роду; визначити це неможливо, адже таке слово жодного разу не траплялося в античній літературі й епіграфіці. Однак зрозуміло, що воно споріднене з дієсловом «фортегео», що означає «перевозити або переносити вантажі». Ю.Г.Виноградов і С.Р.Тохтасєв схилиються до чоловічого роду й перекладають його, як «перевізник вантажів». Якщо ж віднести це слово до середнього роду, то вийде, що в листі пишуть про вантажне судно, а Матасій хоче повернути в рабство Ахіллодора, називаючи його рабом⁸. Таким чином, ідеться про повернення в рабство вільної людини, що нерідко траплялося в античні часи. Згадаймо, як 389 р. філософ Платон, опинившись на ворожому Афінам острові Егіні, був проданий у рабство і лише потім його викупили друзі.

Зміст послання Ахіллодора стосується майнового і соціального конфлікту за участю рабів. Разом зі згаданим вище «листом жерця» перед нами – найдавніше серед нечисленних свідчень використання праці рабів і рабинь у грецьких колоніях Північного Причорномор'я. До цього слід додати звістку у свинцевому листі (що частково зберігся), написаному між 530 і 510 рр. до н.е. й одержаному у Фанагорії: «Цей раб привезений з Борисфена на продаж, його ім'я Фаул». Так ми дізнаємося про прямі зв'язки між Борисфеном та Боспором, і про існування торгівлі рабами в Північному Причорномор'ї вже у VI ст. до н.е.⁹

Пізніші за часом відомі тепер листи класичної й елліністичної доби мають, так само, як і попередні, діловий характер. Часто вони починаються з привітання адресата і закінчуються традиційним прощанням. Деякі являють собою короткі записки. Наприклад, текст на уламку кришки лекани з невідомого тепер пункту Північного Причорномор'я: «Родон вітає Герака. Одержав» (див. ілюстр.4)¹⁰. Тобто, якийсь Родон повідомляє свого адресата про те, що одержав від нього щось, про що було відомо цим двом людям. Укажемо також ще кілька подібних листів: написане на амфорі повідомлення якогось Майдата, що той прийде¹¹, а також лист на стінці амфори, знайдений

Ілюстр.4
Послання Родона Геракові (кінець V ст. до н.е.)

⁸ Тохтасєв С.Р. Граффити // Борисфен – Березань: Начало античной эпохи в Северном Причерноморье. – Санкт-Петербург, 2003. – С.142–143.

⁹ Тохтасєв С.Р. Контакты Борисфена и Ольвии с Боспором в архаический период в свете эпиграфических источников // Археологический сборник №38. – Санкт-Петербург, 2010. – С.50.

¹⁰ На краю ойкумены: Греки и варвары на северном берегу Понта Евксинского. – Москва, 2002. – №74.

¹¹ Соломоник Э.И. Граффити с хоры Херсонеса. – К., 1984. – С.90 (№456).

в околицях Ольвії: «Нехай Агрот надішле Ахіллу з дому»¹². Коротка записка на стінці амфори з Херсонеса містить згадку про продажну жінку і свідчить, що в IV ст. до н.е. у місті були такі особи¹³.

Рідкісні відомості про судові справи містяться у двох ольвійських листах, написаних на свинцевих пластинках. Так, в одному Баттикон повідомляє Дифіла про свою невдачу у судовій тяжбі, а в іншому якийсь невідомий нам на ім'я ольвіополіт обіцяє судді хабара за те, щоб той не допустив виступів на процесі свідків, небажаних для автора листа¹⁴. З ольвійського свинцевого листа Артикона до родичів дізнаємося про його родину, що не має власного будинку та змушена орендувати житло. Таким чином, в Ольвії вже на початку V ст. до н.е. домовласники могли одержувати дохід від передання в оренду окремих приміщень¹⁵. У листі, написаному на стінці амфори в Ніконії у IV ст. до н.е., мовиться про посилення судна з вантажем ячменю¹⁶, а в листі з Керкінитиди його адресат Невменій одержує розпорядження про те, як чинити з товарами та з проханням дізнатися, хто прямує до Скіфії¹⁷.

Листи на кераміці та свинцевих пластинках написані переважно приватними особами. Пощастило віднайти лише два винятки. Це вже згаданий «лист жерця», котрий відвідав околиці Ольвії, і лист боспорського царського чиновника Ботроса. Він звертається до магістрату, що відповідав у місті Акра за стан культових і громадських споруд, даючи розпорядження подбати про захист від вологи міського святилища і стої¹⁸. Що ж стосується римського часу, то всі відомі нині листи з Північного Причорномор'я належать офіційним особам. Копії їх текстів з огляду на важливість змісту вирізали на кам'яних стелах і виставляли на загальний огляд поряд із законами, декретами та іншими документами.

Листування правителів і магістратів у державах Північного Причорномор'я, безумовно, провадилося від раннього часу існування колоній, однак збереглися лише тексти перших століть нашої ери. Про офіційні листи більш раннього періоду існують лише рідкісні згадки в античній літературі й епіграфіці. Із «Банкірської промови» Ісократу відомо, що боспорський цар Сатир на початку IV ст. до н.е. написав до афінського суду листа на підтримку свого підданого Сопеїда (Isocr., XVII, 51). Відсилаючи послів до інших держав, боспорські царі передавали з ними офіційні листи. Про такий лист відомо з афінського декрету 347 р. до н.е., виданого на честь царів Спартока й Перисада, котрих афіняни нагородили золотими вінками¹⁹. Прийшовши до влади, ці боспорські

¹² Русяева А.С. Эпиграфические памятники. – С.147–148.

¹³ Соломоник Э.И. Два античных письма из Крыма // ВДИ. – 1987. – №3. – С.126–127.

¹⁴ Виноградов Ю.Г. Древнейшее греческое письмо... – С.79; *Его же*. Табличка дикаста из собрания Эрмитажа // Античная балканистика. – Москва, 1987. – С.14–15.

¹⁵ Виноградов Ю.Г. Древнейшее греческое письмо... – С.78; Яйленко В.П. Человек в античной Ольвии // Человек и общество в античном мире. – Москва 1998. – С.111–115.

¹⁶ Giuszek I. The Development of architecture in Niconion in IV century BC // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. – Керчь, 2012. – С.499.

¹⁷ Соломоник Э.И. Два античных письма... – С.119–120.

¹⁸ Сапрыкин С.Ю., Федосеев Н.Ф. Новые свинцовые пластины с надписями из Восточного Крыма // ВДИ. – 2008. – №3. – С.72–74.

¹⁹ Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // ВДИ. – 1939. – №3. – С.240.

правителі відіслали послів до Афін з особистим листом, повідомляючи, що не збираються відмовлятися від прихильної до цього міста політики, що її провадив їхній покійний батько – цар Левкон. Також вони просили афінян прислати їм матросів, і, як виходить із декрету, прохання було задоволене.

Листи царів за елліністичної доби стали новим типом офіційних документів, що мали повноцінне юридичне значення²⁰. У наш час їх заведено називати рескриптами (лат. «rescriptum» – лист у відповідь, а також імператорський указ). Найкраще збереглися листи єгипетських монархів на папірусі. Такі листи відомі тепер також за їх копіями, вирізьбленими на кам'яних стелах. У римський час такі ж юридичні права мали листи імператорів і намісників провінцій, котрі, надаючи особливу увагу деяким своїм розпорядженням, рекомендували виставляти на людному місці копії деяких своїх послань.

Листи монархів у всьому античному світі писалися за певними правилами. Їх складали освічені чиновники, які завідували діловим листуванням. Цю посаду нерідко обіймали вчителі красномовства²¹. Серед епіграфічних пам'яток Боспору є кілька листів місцевих царів. Найдавніший був написаний від імені Полемона наприкінці I ст. до н.е. до «ради і народу Херсонеса»²². На жаль, зберігся лише уламок стели з традиційним зверненням царя, котре вживалося щодо міст, які користувалися правом самоврядування. Про зміст листа можна висловлювати хіба що припущення, виходячи з відомостей щодо політичної обстановки того часу²³. Так само незначні фрагменти вціліли від царських рескриптів на стелах із Пантікапея і Горгіппії²⁴.

Лише два рескрипти царя Аспурга на мармуровій стелі з Горгіппії дають можливість добре уявити, якими були офіційні листи боспорських правителів. Документи складено за прийнятими в той час трафаретами: лист пишеться від першої особи й починається зі звернення монарха до своїх чиновників, далі обґрунтовується підстава видання розпорядження, викладеного в листі, потім іде сама постанова, а в підсумку передається привіт і проставляється дата.

Стела з майже повністю збереженими часом копіями двох листів Аспурга, написаними у квітні – травні 15 р. н.е., була вмонтована у стіну храму, який стояв у центрі Горгіппії. Про це свідчить місце знахідки й вирізьблений над рескриптами присвятний текст: «Горгіппіяни спорудили Зевсові Рятівнику»²⁵. Обидва листи звернені до царських чиновників Панталеонта і Феангела. Цар доручає їм відновити, згідно з бажанням жителів Горгіппії, закон про успадкування, ухвалений за Мітрідата Євпатора, а також звільнити містян від частини сплачуваного ними податку, який брався з урожаю винограду, пшениці та проса. Панталеонт і Феангел мали проводити у життя розпорядження Аспурга

²⁰ Welles C.B. Royal correspondence in the Hellenistic period. – New Haven, 1934. – P.27.

²¹ Миллер Т.А. Античные теории эпистолярного стиля // Античная эпистолография. – Москва, 1967. – С.9.

²² Latyshev B. Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. – Petropoli, 1916. – №704.

²³ Зубарь В.М. Основные этапы развития Херсонеса в середине I в. до н.э. – первой половине II в. // Херсонес Таврический в середине I в. до н.э. – VI в. н.э. – X., 2004. – С.43.

²⁴ Корпус боспорских надписей. – Москва, 1965. – №836, 1050, 1207; Яйленко В.П. Рескрипты боспорских царей // Его же. Тысячелетний Боспорский рейх. – Москва, 2010. – С.296–309.

²⁵ Блаватская Т.В. Рескрипты царя Аспурга // ВДИ. – 1965. – №2. – С.301.

й опублікувати його лист. Виконуючи волю царя, вони замовили різьбяреві стелу з копією царських листів і вмістили напис на стіні храму у центрі міста з тим, щоб усі могли ознайомитися з рішеннями Аспурга і керуватися ними надалі. Обидва документи закріплювали юридичні та економічні привілеї, надані царем громадянам Горгішпії (певно, за лояльність під час заворушень в інших боспорських містах) тоді, коли Аспург їздив до Риму.

Аналізуючи мову рескриптів, Т.В.Блаватська відзначила високу якість стилю, грамотність (лише одна орфографічна помилка). Це свідчить про високу освіченість укладачів, вони мали добрий професійний вишкіл, користувалися спеціальними формулами і термінами, що зустрічаються в багатьох документах різних грецьких держав, і водночас винаходили власну термінологію²⁶.

У листах містяться унікальні відомості про поїздку Аспурга до імператора в Рим, де йому було надано титул «друга римського народу» («amicus populi romani»), що передбачало укладення договору про дружбу між Римом і Боспором у формі аміцитії («amicitia»). Ми дізнаємось про царських чиновників Панталеонта і Феангела. До них цар, як було заведено, звертається лише на ім'я, не називаючи посад. Мабуть, вони очолювали фінансову адміністрацію Горгішпії та мали звання економістів, до обов'язків яких входило стягнення податків до скарбниці. Громадяни Боспору, як і багатьох інших держав того часу, обкладалися поземельним податком у розмірі, що залежав від урожаю зернових і винограду. Аспург не скасовував, але знижував ці податки. Можливо, такі послаблення цар робив лише для поземельного обкладання, не торкаючись рибальства, ремесел, мореплавства, торгівлі.

Напевно, згадані чиновники опікувалися також міськими судами, де розбиралися гучні цивільні справи, зокрема процеси про успадкування. Лист Аспурга свідчить про те, що містяни були невдоволені чинним законом про спадщину, бажали повернути старі норми часів Мітрідата Євпатора, і цар дозволив це зробити²⁷.

Два написи з Херсонеса й Тіри свідчать, що там також користувалися послугами освічених чиновників, котрі вміли вести ділове листування згідно з правилами, прийнятими в античному світі. Обидва написи являють зразки листування міських громад Херсонеса й Тіри з намісником Нижньої Мезії. Тіра певний час входила до складу цієї римської провінції, а у Херсонесі стояв римський підрозділ, підпорядкований легатові (намісникові) Нижньої Мезії.

На знайденій у Херсонесі мармуровій плиті накреслено копії шести документів, з яких половина – грецькою мовою, а решта – латиною. Перший лист відісланий магістратам Херсонеса легатом Нижньої Мезії; другий херсонесити написали намісникові провінції, третій являв відповідь намісника, четвертий і п'ятий послані легатом до Аттілія Приміана, трибуна легіону, і центуріона

²⁶ Там же. – С.198–202.

²⁷ Докл. про ці рескрипти та їх розуміння і значення для історії Боспора див.: Блаватская Т.В. Аспург и Боспор в 15 г. н.э. // Советская археология. – 1965. – №3. – С.28–37; Яйленко В.П. Рескрипты боспорских царей. – С.296–298.

Валерія Максима, шостий звернений до цих обох римлян. Таким чином, лише другий лист був складений херсонеситом. Він написаний грецькою мовою, так само, як і відповідь намісника. Нагадаємо, що кожен освічений римлянин знав грецьку. Але до римських воєначальників легат звертався латиною – офіційною мовою імперії.

Із цих листів ми, зокрема, дізнаємось, що в перші століття нашої ери у Херсонесі будинки розпусти й окремі жінки легковажної поведінки обкладалися певним податком, одна частина якого йшла до міської скарбниці, а друга належала римському легіонові як платня за захист міста від ворогів. Подібні податки, як відомо з древніх написів, існували в багатьох античних містах. Легіонери вирішили, що їм дістається занадто мала частка цього податку, і вони самовільно почали забирати більші суми та просили легата узаконити свої вимоги. Херсонесити ж скаржилися на незаконні побори й посилалися на видані раніше документи, в яких чітко визначалась їх доля в такому податку. Вони просили підтвердити свої права. Намісник Мезії листом завірив херсонеситів у тому, що римська влада не передбачала жодних змін у розподілі податку, і наказав військовим, які перебували в місті, дотримуватися раніше виданого імператорського рескрипту. Для цього легат розпорядився вмістити на стелі листування з херсонеситами та легіонерами.

Фрагмент листа римського імператора Коммода «раді й народові Херсонеса» дозволяє дійти висновку, що в Північному Причорномор'ї велося листування не лише з намісниками найближчої римської провінції, а й з імператорами. У листах офіційних осіб використовувалися стандартні звернення до адресатів і завершення послань. Тому навіть за незначними фрагментами древніх написів учені здатні багато чого відновити в утрачених частинах тексту. Так, Е.І.Соломоник реконструювала початок і частково зміст листа Коммода, де йшлося про фінансові справи Херсонеса у другій половині II ст. н.е.²⁸

Напис із Тіри містить листування з легатом Нижньої Мезії. Документи, що збереглися незадовільно, написані (так само, як у Херсонесі) грецькою і латинською мовами²⁹. У 201 р. н.е. легат Овіній Тертул написав «раді й народові Тіри» грецькою про те, що на підставі рескрипту імператора міська влада може надавати права громадянства лише за згодою легата провінції Нижня Мезія, до складу якої входила Тіра. У листі жителі Тіри просили намісника підтвердити своє право безмитної торгівлі.

У наведеному огляді античних листів із Північного Причорномор'я згадано всі опубліковані найбільш інформативні й цінні як історичні джерела тексти. Вони свідчать про те, що, починаючи з архаїчної доби, листування ввійшло до повсякденного життя давніх греків. Частина листів написана звичайними громадянами Борисфена, Ольвії, Ніконія, Керкінітиди, Херсонеса, Пантікапею, Фанагорії та Горгіппії, інші належать освіченим чиновникам Тіри, Херсонеса й Боспору, котрі володіли правилами складання офіційних документів, прийнятими в усьому античному світі, починаючи

²⁸ Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. – К., 1964. – №143.

²⁹ Latyshev B. Inscriptioes orae septentrionalis Ponti Euxini. – №4.

з доби еллінізму. На деяких свинцевих пластинках можна відновити процес написання листа, адже цей матеріал допускає можливість стирати написане. Наприклад, на пластинці з Гермонасси видно, як автор писав правильні літери замість зроблених ним помилок³⁰.

Зрозуміла річ, збереглася мізерна частина листування грецьких колоністів. Можна з великою долею впевненості вважати, що безліч торговельних суден, які курсували між містами Північного Причорномор'я і портами в акваторіях Чорного та Середземного морів, постійно довозили листи родичів, знайомих і ділових партнерів. Про останніх згадується в промові Демосфена «Проти Форміона» (Dem., XXXIV, 8), де йдеться про листи афінського ділка Хрисіппа, відслані на Боспор його компаньйонові та довірений особі, котрий жив у Пантікапеї. Згаданий вище Сопеїд, перебуваючи тривалий час в Афінах, безумовно, листувався з батьком, родичами та друзями, що мешкали в Пантікапеї. Можна навести безліч догадок такого роду і пошкодувати про втрату подібних епіграфічних пам'яток.

Та навіть збережені часом і людьми нечисленні листи кидають яскравий промінь світла на те, чого не відкривають інші писемні й матеріальні джерела, служачи важливими свідченнями ділової, господарської, культурної і судово-правничої діяльності давньогрецького населення Північного Причорномор'я. Ми бачимо, як листування входило до щоденного побуту громадян, які мали шкільну освіту. У листах збереглися особливості мови кожної колонії, а також топоніми, що ніде більше не зустрічаються. Лише з листів дізнаємося про рабів і рабинь, їх купівлю і продаж за ранньої доби існування колоній. Унікальними є відомості щодо родин, котрі мешкали у винайнятих приміщеннях, про вівтарі грецьких богів і героїв, які знаходились у віддалених від центру місцях, про безпосередні зв'язки між Борисфеном і Фанагорією в VI ст. до н.е. тощо. Із листів довідуємося про неприпадну практику підкупу суддів і проституцію. Офіційні листи перших століть нашої ери написані людьми з доброю освітою, вони репрезентують важливі матеріали щодо царських чиновників на Боспорі та про взаємини держав Північного Причорномор'я з Римською імперією.

³⁰ *Кашаев С.В., Павличенко Н.А.* Письмо из Гермонассы // Боспорский феномен. – Санкт-Петербург, 2011. – С.344.

The article covers the content of the private and official letters, founded on the diggings of the ancient towns-states on the South of Ukraine. Author defines the unique facts of slave-trading, proceedings and the spread of literacy among the inhabitants of Tyras, Olbia, Chersonesus and Bosporan. Official letters by Bosporian princes, Roman imperators and governors (legates) highlight the relations between the ancient states of Northern Black Sea Coast and the Roman Empire.

Keywords: *Ancient Greece, graffiti, lapidary inscriptions, history, culture.*

